

րու հոգեխօսութիւնը: Ասոնց ձայնը յստակ է եւ լսելի. չքաժնեւ երբեք դիցարանութիւններն ու առասպելները իրենց ենթակայական ազդակներէն: Այս ազդակներն են, որ դիցարանութիւններուն իմաստ եւ նշանակութիւն կուտան եւ ասով զմեզ հնարաւորութեան մէջ կը դնեն իրարու մէջ պատճառական աղբիւրները խուզարկել եւ գտնել, էականը պատահականէն զանազանել եւ վերջապէս ինչ որ օտար է, առանձնայատուկէն, ինչ որ պարզ է բաղադրեալէն որոշել:

ԳՈՂՏ. Հ. Ա. ՄԱՏԻՍԿԵԱՆ

Պ Ա Յ Մ Ա Կ Ա Ն

ՀԱՅ ԱԶԳԻ

ԵՒ ՅԱՏԿԱՊԷՍ ԿԱՐԵՆՈՅ

ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԿԵՐՄ. ՂԱՒԵՐԱԳՐԵՐՈՒ ՀԱՄԵՐԱՏ

(Հարսնականութիւն)

§ 6. Մնորկովկաս եւ Հայ Հանրապետութիւնը: — Ասոր հակառակ՝ մոզական զօրութեամբ մը կարծես՝ կը մոռցուի ամէն ինչ, եւ Գերմանիա ամենայն ուժով կը բռնադատէ զՌուսիա՝ Բրեստ-Լիտովսկի դաշման (3 Մարտ 1918) Բաթում-Արտահան-Արտածուրքի թողու. եւ Ռուսիա բողոքով ստիպուած էր ստորագրել: Եւ կը սկսի նոր շրջան մը թրքական բարբարոսութեան՝ նորազոյն ասպարէզով: Բոլոր յիշատակարաններն այնուհետեւ այլ եւս՝ «կովկասեան» հարցով կը զբաղին եւ կ'աւարտին Բագուի առումը ու կոտորածով (15—17 Սեպտ. 1918): Նոր ձգնաժամն ու նաեւ նոր կոտորածները մոռցնել կու տան արեան ծովը եւ տակաւին հրաշքով ապրող մնացորդ թշուառները: Հաղիւ հոս եւ հոն յիշատակ մը կայ ասոնց մասին, եւ հաղիւ միակ տեղեկագիր մը (թ. 391), կ'ընդհատէ կովկասեան ցաւերը՝ յիշեցնելով հնազոյն ցաւը: Տեղեկագիրս բացի այլեւայլ անգթութիւններէն կ'աւարտէր տեղեկութեամբ՝ «Սով կը տիրէ արեւելեան վիլայէթներու ընդարձակածաւալ շրջաններու մէջ, այսպէս ի Տիարպէքի, Նփրկերտ, Մարտին եւ ուրիշ տեղեր: Եւ ինչպիսի՞ վատահոլութիւն դարձեալ եւ հաւատք էնվէրի մը եւ արբանեկաց տուած խոտմանց եւ հաւատարման»՝ յառաջ եւ յետոյ նոյն դաշնագրին, թէեւ առաջին օրէն իսկ «Ազգային» («Միքի») Գործակալութեան դիմումը տարածած լուրերը, ինչպէս մտադիր բրած էր գերմանահայ ընկերութիւնը (թ. 367) մտահոգիչ էին. (Հմմտ.

թ. 368—369, 372, 374—376 եւն): Ի Բերլին պետական ենթարարուղարը ֆոն Բուսշէ կրնար կ. Պոլսոյ գեսպանին (որ այն միջոցին էր կոմս Bernstorff) ուղղել գրութիւն մ'այնպիսի լուստես ծրագիրներով, որ կարծես վաղն իսկ թուրքիա եւ կարս-Բաթում դրախտ պիտի դառնան. վերջին գաւառներու մէջ «հաւասար, մեղմ եւ արդար վարմամբ» այն կողման «Հայերը նորէն թուրքիոյ հաւատարիմ հպատակներ կը թուին», «մտադրուի» տարագրեալքն վերագործընելու, գիւղերը վերաշինելու եւ այլ նման երազներ¹ (2 Մարտ 1918, թ. 372): Տակաւին այսպիսի հաւատքով ներշնչուած է այն ճառին ուրուագիծը՝ զոր պետական քարտուղարին փոխանորդը կը խօսէր Գերմ. խորհրդարանին մէջ թէ դոնէ Ռուսական սահմանը մտնելուն պիտի չկրկնուէին 1915ի դէպքերը եւն (19 Մարտ, թ. 377): Եւ սակայն յուսախաբու-

¹ Թուրքիա իւր գործը յաջողցնելու համար կանխաւ այս եւ նման խոստումներ բրած էր. Հմմտ. յատկապէս թ. 365: Քիւհլման կը հարցընէր Գեսպանին թէ իրական է այն լուրը, զոր ստացած էր հոլանդական-սկանդինաւեան կոմիտէն՝ միջնորդութեամբ գերմ. ընկերվարական կուսակցութեան թէ թուրք կառավարութիւնը «ծրագրած ըլլայ նոր տարագրութիւններ Ղոնիայէ եւ Հալէպէ ու չլիւկայքէ» (10 Գեկտ. 1917, թ. 364): Ասոր պատասխան կու տայ Bernstorff գեսպանը. «Մեծ վեգերը կը խնդրէ բա. ցարձակօրէն հերքել թէ Հայոց նոր տարագրութիւն կ'ըլլայ: Մոտեցնել աւելցուց թէ դիմումս ունի, եթէ Ռուսիոյ հետ անջատ խաղաղութիւն կ'ընդունի, Հայոց համար ընդհանուր շնորհման եւ անյիշարութեան հրովարտակ մը հրատարակելու, գրամական նպատակ ալ շնորհելով: Ամէն տարագրեալ կամ բանտարկել Հայ կարենայ ազատ երթալ՝ ուր որ ուզէ, եւ գրամական օգնութիւն պիտի ստանայ: Գրամական խնդրոյ մասին ինքը — Թալաթ փաշայ — արդէն խօսակցած է ճապիտ պէշի հետ» (11 Գեկտ. 1917, թ. 365): Ուրեմն «դիմումս» եւ «խօսակցութիւն» լոկ եւ այն՝ խաբէպատիր, բայց բաւական կ'ըլլար Բերլինի համար: — Եւ այժմ համեմատուի ասոր հետ՝ Բրէստի դաշանց նախօրէկին՝ Էնվէրի ծածկագիր-հեռագիրը բոլոր հրամանատարներուն՝ թուականաւ 27 Փետր. 1918. «Եկատելով Էնվէրի գործադանիքը՝ կայսերական կառավարութիւնը հրաման հանած է տրմարտիէ Էնվէր — միջոցը հայ ցեղը: Այս նկատմամբ հեռուեալ գործողութիւնքն ընելու է. (ա.) Երկիրն մէջ Բուլ Հայերը, որ օսմանեան հպատակ են, հինգ քառիւնիսի վեր, հանուելու եւ քաղաքներէն — Խոթորուելու: (բ.) կայսերական բանակներու մէջ ծառայող բոլոր Հայերը զատելու է իրենց զօրաբաժիններէ՝ առանց չլիթութիւն պատճառելու. զանոնք տանելու է մօտի գիւղեր՝ հասարակաց աշքէ հեռու եւ հրացանահար ընելու: (գ.) Բանակի Հայ սպայքն բանադրուել ընելու է իրենց գնդին վերաբերեալ տաղաւարներու մէջ՝ զոր հրամանս: — Այս երեք հրամանները իւրաքանչիւր գնդի (Regiment) հրամանատարներու հաղորդուելէն 48 ժամ ետքը՝ յառաջ հրաման Էնվէրի հրատարակուի անոնց գործողութեան համար: Որեւէ ուրիշ գործողութիւն պիտի չընէր, ի բաց առեալ զանոնք՝ որ այս հրամանաց գործողութեան համար անհրաժեշտ են: Էնվէր (Հմմտ. The Memoirs of Naim Bay. London 1920, p. 65—67. այս գրքին մասին՝ յետոյ յաճախ): — Դրանով է որ Թուրքիա հայաճանաչ ու կոտորածը սաստկացուցած է ամէն անգամ որ յաջողութիւնը մեծագոյն կ'երեւար, եւ իւր անպատիւ մնալը՝ տպահով կը կարծէր. այսպէս՝ Ցարսանիքէ ետքը, Մարենիզէնի ուսու ճակատը ձեղքելէն յետոյ եւ առաւել եւս ուսու յեղափոխութենէ եւ Բրէստի դաշանց յարմար ստութիւն:

Թիւնը հոս ալ չուշացաւ: Եթէ այնպէս տեսնուի չըլար իբր կրնար դաւեշտական համարուիլ Էնվէրի եւ Թուրք կառավարութեան խոստացած Հայոց «անյիշաբարութեան» (Amnestie) խնդիրը (Հմմտ. Թ. 365, 369): Բայց խոստում եւ գործադրութիւն ուրիշ բան է Թուրքաց քով: Այս կէտն այնչափ կը յեղոյեղուի Դեոպանին եւ Բերլինի արտաքին գործոց նախարարութեան գրութեանց մէջ, որոնք գրեթէ ջրայնութեամբ կը սպասեն ասոր հրատարակուելուն, եւ սակայն չի գար. — «շուտով պիտի հրատարակուի» (Թ. 373, 377). — «կարնոյ առնուելէն ետքը խոստացեալ անյիշաբարութիւնը» (Թ. 374). — երբ Էնվէր Կ. Պ. դառնայ (Թ. 378, 383). — Էնվէր կ'արտօնէ Դեոպանը պաշտօնապէս հրատարակելու թէ «կը պարտադրուի անյիշաբարութիւնը խաղաղ Հայոց գրամական ալ օգնութեամբ եւ հրամանաւ իրենց հայրենիք վերադառնալու» (24 Ապրիլ, Թ. 384). — բայց ահա Կ. Պոլսէն կը հեռագրէր Դեոպանը՝ «անյիշաբարութիւնն այս րեւոյ Հայերուն համար է, կ'ըսէ մեծ վեղերը: Երկրին մէջ չեղողներ (= Գործընդդէմ, որոնք իբր 250.000 կ'ըսուին —) ետ կանչել, ասի, կ'ըսէ Թալաթ, Էնվէր եւ Էն (28 Ապրիլ, Թ. 386): — Վերջապէս Բերլինի արտաքին գործոց նախարարը Բիւհլման կը գրէր թէ այս շատոնց խոստացուած եւ նաեւ հրապարակաւ ծանուցուած «անյիշաբարութիւնն այլ եւս պետք է այժմ հրատարակուի» (1 Յունիս, Թ. 387). եւ Դեոպանը ճարահատած ի վերջոյ լուր կու տար թէ «նախարարական խորհուրդը վերջապէս որոշեց Թուրքական Հայոց համար անյիշաբարութիւնը, եւ ճանփօյտափ պիտի յանձնուի գործադրել» (6 Օգոստ. 1918, Թ. 427). — այս վերջին անգամն ալ խաբէութիւն էր: Հրովարտակի երբեք լոյս չտեսաւ: Խեղկատակութիւնը կատարեալ էր: Եւ ասի միակը չէ նոյն իսկ այս վերջին բաժնին մէջ, երբ խնդիրը կ'ովկասի եւ Հայ Հանրապետութեան վրայ կը դառնայ:

Գերմանիա նաեւ հոս ունեցաւ յուսախաբութիւն գրեթէ ամէն իրեն եղած խոստմանց մէջ: Թուրք Թերթերու գրգռիչ լեզուն արդէն լաւ նշան չէր նաեւ Բուլշէի համար (17 Մարտ, Թ. 375) եւ Դեոպանը կը ստիպուէր գրել նոյն օրը թէ «այս տեղւոյ բոլոր ազգեցիկ շրջաններն այս վայրկենիս «դաշնակցութեան» քննարկման փուլին, ազգայնախօսութեամբ եւ համալսման փուլին» (Թ. 376): Այսպիսի ոգի մը պիտի շանձուէր զիւրաւ, մանաւանդ երբ ուսու բանակները քաշուած էին հայ հողէն՝ նոյն Գերմանիոյ պահանջմամբ (Հմմտ. Թ. 282) եւ Թուրքիա այլ եւս կրնար արձակ գործել: Քիչ մ'եւքն Թուրքերը, որ արդէն լիակատար օկոսած էին իրենց պարագաւորութեան ու կոտորածի ոճը, — հայ ժողովուրդն օտարացած էր զանգուածային փախուստի դիմել. — այլ եւս չէր յարգեր Բրէստի դաշինքն ալ. եւ ոչ միայն Բաթումի բանակցութեանց մէջ (Հմմտ. հետաքրքրական «ուղղագիծ» ղեկավար. պատուիրակներու՝ Թ. 387) կը պահանջէր Ախալքալաք, Աղեքաանգրապուր եւ նոյն իսկ Երեւան, նպատակ ունենալով «Հայերն Անգրկով-

կասի մէջ ալ բոլորովին ջնջելու», այլ արդէն վերջնագիր կու տային՝ կարս-Ջուղայ գիծն իրենց թողլու (Թ. 392): Բաթումի բանակցութիւնք վիժեցուցած էին Թուրքերը, Անգրկովկասեան միացեալ Հասարակապետութիւնը քայքայած, մէկ կողմանէ դէպ ի Տփղիս ու Երեւան, միւս կողմանէ արդէն Աղեքաանգրապուրն առած՝ դէպ ի Բագու կը յառաջանային, ջանալով ստեղծել «կատարուած գոյալիճակ մը» (fait accompli), այնպէս որ «հայ ժողովուրդեան համար ապրելու տեղ չմնայ», ինչպէս գեղեցիկ կը բացատրէր զօրավար Լոստով (Թ. 395):

Գերմանիա այս անգամ զգաց թէ՛ այլ եւս «չենք կրնար ոչ մեր ժողովուրդեան եւ ոչ աշխարհի առջեւ պատասխան տալ, եթէ թոյլ տանք որ Բրէստի դաշնացի որոշմունք, որոնք մեր օժանդակութեամբ սահմանուեցան, իբր արտօնագիր ի չարն գործածուին կովկասի քրիստոնեայք հալածելու», եւ առած է քայլեր՝ որոնք բոլորովին տարբեր էին նախնի թացներէն: Բիւհլմանի — որուն խօսքն է վերոյիշեալը — տուած հրահանգն առ Դեոպանս (Վիեննայի եւ Կ. Պոլսոյ), թէ եւ իրականին միայն վրաստանը գոյապէս (de facto) կը ճանչնար, բայց ուրիշ կողմանէ ալ վճռական լեզու ունէր (Թ. 396): Լուգէնգորֆի հեռագիրը Բրէստի սահմանագիծը յարգելու՝ մինչեւ անգամ սպառնալիք կը պարունակէր, նոյն իսկ այլ եւս «չգործակցելու» Թուրքաց (Թ. 399), եւ Հինգէնբուրգի հեռագիրը լակոնական ոճով կը պահանջէր՝ Թուրք բանակը յետս կոչել Բրէստի դաշնագրին սահմանաց մէջ (Թ. 400): Ի հարկէ նաեւ այս լեզուին անսաստող կ'ըլլային Թուրքերը. բայց վերջապէս հոս իրերը նոյն չէին՝ ինչպէս Թուրքահայոց տարագրութեան եւ կոտորածի ատեն: Նշանակալից է այն պարագան որ գերմ. վարչութիւնը՝ թէ եւս առժամանակեայ կառավարութեան ձեւով՝ բանակցելու կ'որոշէր «Հայաստանի» հետ, զայն ապահովելու համար կը ջանար որ Աւստրիա Թուրքաց դէմ պահպան զօրք ալ խաւեր հոն եւ հայ բանակը կազմակերպէ (Թ. 410, 414—415, 428). եւ երբ Հայկական Հանրապետութիւնն ինք զինք անկախ հռչակեց՝ համաժող էր եղածին, եւ կը գտնէր որ հայ հողը՝ մինչեւ Բրէստի սահմանագիծը պետք է անոր վերադարձնել (Թ. 414): Լի է նաեւ այս մասը Թշուառութեան նկարագրութեամբ. այսպէս Հայ պատուիրակութեան ի Բերլին (Օհանջանեան) եւ Ազգ. խորհրդոյ նախագահին (Ահարոնեան) շարք մը գրութիւնները (403, 407—408, 413, 421 եւն) եւ դարձեալ զօրավար Բրէստի քննարկութեան, որ կ'ովկասի գերմ. Պատուիրակն էր (ի Տփղիս) եւ որուն յանձնուած էր նաեւ Հայաստանի գործոց մասին հոգը (Հմմտ. Թ. 404—405, 411, 417 եւն եւն): Պետք է ըսել՝ ասոր բազմաթիւ տեղեկագիրները, որոնք կը շարունակուին մինչեւ մոտենիս վերջը, շատ ջերմ համակրանք կը յայտնեն հանդէպ Հայոց ցաւոյն եւ գաղտնի, եւ անոր նպատած են ազգելով ի Բերլին, շեշտելով միշտ Գերմանիոյ պատուոյ պարտքը՝ հայ ազգը Թուրք եւ Թաթար վտանգէն ապաշխուելու. գործակցելով միանգամայն տեղւոյն

վրայ՝ ազդելու թուրքերու ալ: Յամենայն դէպս այստեղ տխրականաց քով կայ ուրախականն ալ: Հայ խորհրդարանի բացման նկարագրութիւնը՝ աւստրիացի ներկայացուցչէն (ի Տփղիս)՝ կը ցուցնէ նոր դարաշրջանի մը սկսիլը հայութեան համար՝ այնչափ դարերէ ետքը (4 Օգոստ., 1918, թ. 425): Եւ Քրէսի յաջորդ երկար նկարագրութիւնն իւր ուղեւորութեան յերեւան «Հայ կառավարութեան ներկայանալու համար»՝ կը պարունակէ քաջալերական գծեր, միանգամայն լիակատար նկարագրութիւն երկրին արդի դրից (5 Օգոստ., 1918, թ. 426): Աւելորդ է այս ամէնը եւ մնացեալն ալ մանրամասնել: Պէտք է սակայն շեշտել կէտ մը: Թուրքիա չէր փոխուեր նաեւ երբ արդէն ապագայ անկումը վերահաս կը սկսէր երեւալ: Եթէ ասոր հետեւութիւնն էր — ի հարկէ նաեւ միջամտութեանց եւ ճնշմանց արդիւնք — որ Թուրքիա Հայաստանի հետ միաբանելու միտութիւն կը սկսէր ցոյց տալ, այն միջոցին իսկ իւր գործած ոճիւրները կը յայտարարէին իւր անփոփոխելի վայրագ բնազդը: Թուրքիոյ եւ Հայ Պատուիրակութեան ի վ. Պ. խաղաղութեան բանակցութիւնը մեռեալ կէտի մը հասած էին, եւ հակառակ Գերմանիոյ ալ ազդեցութեան «անհմայց ուղիւն ինքզինքն»՝ կը գրէր վ. Պոլսոյ գերմ. գեոլոգները տակաւին յուլիսի վերջերս, յաւելալով թէ «այ միջոց չմնաց՝ Թուրքերը տեղի տալու ստիպելու համար. ի դուրս սպառնացած ենք արդէն ամէն տեսակ ճնշիչ միջոցներ»՝ այնպէս որ կը կարծէր, եթէ միաբանութիւն չկարենայ ստացուիլ, «ուրիշ բան չի մնար՝ բայց եթէ ի Հայաստան եւ Վրաստան աւելի բանակ խուրելն» (30 Յուլիս 1918, թ. 418): Քրէսի գործակցութեամբ խալիլ փաշայի եւ Հայ կառավարութեան բանակցութիւնը անգամ տակաւին վերջնական գոյն չունէին. եւ այս բանակցութեանց նկարագրութիւնն իսկ Թուրք խաբեբայութեանց շարք մը կը պարզէ (3 Սեպտ., 1918, թ. 435): Եւ եթէ լաւագոյն նշաններ էին Թուրքիոյ յերեւան ներկայացուցիչ մը խաւերը (9 Սեպտ. 1918՝ «Մէհմետ Ալի փաշա», հմմտ. թ. 436), եւ Թալաթի խօսքը թէ բացի Կարս, Արտասան եւ Բաթում չըլնէն, «Թուրքերու գրաւած հողամասը պէտք է ետ դարձնել» (20 Սեպտ. 1918), այնպէս որ Բերլինի Հայ Պատգամաւորութիւնն իւր շնորհակալութիւնը կը յայտնէր Գերմանիոյ կառավարութեան (թ. 439). ասոր գիմաց չէր պակսեր Թուրքաց «ղլարապաղ ատրպատականեան հող» հռչակելը (23 Սեպտ. 1918, թ. 438). Եւ Թուրքերն արդէն պատկած էին իրենց կովկասեան ձեռնարկութիւնը մեծագոյն ոճրով մը՝ Բագուի կոտորածով, «որուն պիտի հետեւէին Նուխի եւ Արէշի կոտորածներն, ինչպէս կանխած էին Գարաբիլիսէի, Արտասանի, Օլթիի եւ Կատարիկէն-Փէլիի կոտորածները»¹: Նոյն խալիլ փաշայ կը որ թողարած էր Բագուի երեքօրեայ (15—17 Սեպտ. 1918) կոտորածը, որուն զոհ գացին 20,000—30,000 Հայեր: Չմոռցուի նաեւ այն խեղկատա-

կութիւնը, զոր գործեց Թուրքիա Բրէստի դաշանց այն որոշման մասին թէ Բաթում-Կարս շրջանի ապագան պէտք էր որ ժողովրդական քուէարկութեան ենթարկուէր: Թուրքիա «միայն հանգստեան ժողովրդեան կամքը» բաւական կը հռչակէր, եւ այն գաւառներն իբր կցեալ կը հրատարակէր (հմմտ. «Կարսի Հայոց Ազգ. ժողովը», Տփղիսէ բողոքը՝ 19 Օգոստ. 1918, թ. 431): Եւ այս ամէնն այն ժամանակ, երբ նաեւ Գերմանիոյ դիրքն արեւմտեան ճակատուն վրայ խախտած էր, եւ Թուրքիա չէր կրնար ակնկալել լիովին յաջողքները իւր կովկասեան կամ համաթուրքական ծրագիրները: Բագուի ոճրին դէմ այլեւայլ բողոքներ կը կազմէն մատենիս վերջին փաստաթղթերը, եւ ասոնց առաջինն է Հայ Հանրապետութեան Տփղիսի ներկայացուցչին (Ջամալեան) բողոքները (թ. 440, 441). Եւ Քրէսի այն մասին բողոքն ու հաւաքած այլեւայլ փաստաթղթերը (թ. 442, էջ 440—451), որոնց մէջ կարեւորագոյնն է Թուրք սպայակոյտին մէջ գտնուող գերմանացի փոխհաղարարպետ Paraquinի մանրամասն նկարագրութիւնն, որ իւր զայրոյթը յայտնելուն համար Թուրքերէն հրաժարեցուցուած էր պաշտօնէն (էջ 441—446): Թուրք հոգեբանութիւնը կը յայտնուի հոս ալ: Տփղիսի օսմ. ներկայացուցիչը լիովին կ'որակէ «կոտորած» մ'ըլլալը, միայն «հանգստեան պարտաւորութիւն» էին, որ ամէն առնուած տեղերու մէջ կը պատահէ (էջ 449). Եւ Թուրք ղորավարը Նուրի կը պնդէր թէ «այս լուրերը չեն կրնար վաւերական ըլլալ», եւ թէ եղածն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ «պարսիկ խառնակիչ գործաւորներ վայրկեանաբար օգտուած են առթիւն եւ սկսած են գործել քանի մը յանցանքներ»: Տեղն է ըսելու՝ Թուրքերը միշտ Թուրք կը մնան: Արեւմտ սկսած փաստաթղթերս կը փակուին արեւմտ:

Վր մնան ի վերջոյ միայն երկու յիշատակաւորներ: Մին Գերմանիոյ կողմէ ճշգուծն է Ժընէվի մէկ թերթին տուած տեղեկութեան. (թէ ի Բերլին հայ եւ Թուրք ներկայացուցիչք ծածուկ դաշնագրութիւն մը կնքած ըլլան): Այստեղ կ'ըսուի թէ արդէն Յուլիս 4ին ի Բաթում ներահաստատ Հայ Հանրապետութիւնը ստիպուած էր Թուրքիոյ հետ կռիւ գաշիւր մը, որ հողային տեսակետով շատ աննպաստ էր. Թուրք սահմանադիր Բրէստի սահմանածէն անդին մղուած էր: Հայոց մնացած լեռնոտ աշխարհը չէր բաւեր սնուցանելու նոյն իսկ բնիկ ժողովուրդը, թող թէ փախտականները: Գերմանիա չէր ծանչցած այս գաշիւրը. բայց Թուրքիա երկար ժամանակ «խուլ մնաց» ամէն գիմում:

¹ Հմմտ. ասոր մէկ գեղեցիկ յօդուածը՝ «Լեւոն Բագուի», Գաղաքականութիւնը արեւելքի մէջ (Ա-Դ), ի թերթին «Արօր», 1920, թ. 34—38 — Հայ Հանրապետութեան առաջին շրջանին համար (մինչեւ 18 Մայիս 1918) փաստաթղթերու շատ հետաքրքրական հաւաքածոյ մը հրատարակած է գերմանահայ ընկերութիւնը, բայց «իւր յետգիւրդ»-ով, ոչ հրապարակաւ գործածելու համար: Խորագիրն է՝ Material zur kaukasisch-armenischen Frage, herausgegeben von der Deutsch-armenischen Gesellschaft (Juni 1918), Berlin 1918, p. 63 (Պ. Ռոհրբախի Յոգը, Հայ Պատուիրակութեան յուշագրեր եւն):

ներու հանդէպ. եւ միայն Սեպտեմբերին ի Բեր-
լին Թալաթի հետ կատարուած բանակցութիւնը
յանգեցան այն խոստման՝ Բաթումի դաշնաց հո-
ղային որոշմունքն վերաբնեւելու՝ Հայոց բաղձանաց
համեմատ: Ի Բերլին հայ պատուիրակները չեն
մասնակցած այս բանակցութեանց. բայց Թալաթ
ինքնին այն խմատով յայտարարած է անոնց, եւ
կ. Պոլիս դառնալուն՝ խօսքը պահած է, Հայ
Հանրապետութեան հետ կնքելով միաբանու-
թիւն մը վերադարձընելու հայ հողամասը մինչեւ
Բրէսթի դաշնաց որոշած սահմանը (29 Հոկտ. 1918,
Թ. 443): Իսկ ամենավերջին կտորն է Պաղտատի
երկ. թուղղի գծին ընդհանուր վարչին (կիւնթեր)
մէկ գրութիւնն, ուղղուած նոյն գծին Բերլինի
վարչութեան, որուն մէջ համառօտիւ կը յիշէ այն
գծուարութիւնը, զոր կրած էր ընկերութիւնը
գիմադրելու համար թուրք կառավարութեան
օտրպանաց տարադրելու այն գծին 850 կրթեալ եւ
վարժ հայ պաշտօնեայքն ու անոնց ընտանիքները,
եւ յաջողած էր ի վերջի փրկել զանոնք. իսկ ա-
նոնք այժմ կու գան հրապարակաւ իրենց շնոր-
հակալութիւնը յայտնելու, եւն (5 Նոյ. 1918,
Թ. 444): — Այժմ դառնանք կիլիկիոյ եւ կարնոյ՝
տարադրութեան երկու առաջին զոհերուն:

Բ.

§ 7. Կիլիկիա եւ Կարն: — Թուրքիա ըստ
հաճոյս հարուածել կրցաւ՝ առանց կասեցուցիչ
արգելքի հանգիպելու, իւր բնածին բարուց հա-
մեմատ ծրագրով մը «հայկական խնդիրը» լուծել
ուզելով. եւ խորապէս հարուածեց գրեթէ ամբողջ
հայութիւնը, քանի մը տեղերու բացառութեամբ:
Բայց ցորչալի պատրուակ մը պէտք էր՝ «Արեւելեան
Անատոլիոյ» գաւառները նախ ձեռնարկեց ջնջել:
Դժուար չէր ստեղծել «զինուորական պատճառ-
ներ», տեղահանութեան համար՝ ռազմագիտական
անհրաժեշտութիւն, իբր թէ ռազմաճակատի թի-
կունքն ապահովելու համար: Յետոյ ի հարկէ, երբ
բնաջնման ծրագիրը յաջողութեամբ յառաջ
գնաց, այլ եւս պէտք չկար պատրուակներու.
եւ հարուածը տարածուեցաւ ամէն հայ գաւառի
վրայ: Արդ երբ տարադրութիւնը ծրագրուած էր,
գրեթէ բնական էր որ առաջին կատաղութեան զոհ
երթար կարնոյ նահանգը, ուր թուրքական երազ-
ները պատերազմի առաջին շրջանին իսկ այնպիսի
ձախողանք կրած էին (Սարիղամիշի եւն պարտու-
թիւնը), եւ որուն վրայ աւելցած էր վանայ ձա-
խողանքն ալ: Այս տեղ իբր վայր եկած էր էն-
վերի փեսան՝ Ճէվտէթ պէյ, նոր վերադարձած
1914/15 ձմեռուան արշաւանքէն խալիլ պէյի, «ի
Հիւս. Պարսկաստան, որուն արդիւնքն էր կոորդա-
(Massakrierung) իւր հայ եւ ասորի վաշտերուն
(Bataillone), եւ ասորի հայ, ասորի եւ պարսիկ
բնակչութեան» (յատկապէս՝ կոտորած յԱրմիա եւ
Սարմաս եւն, համա. Թ. 309 եւն): Անմիջապէս
կազմակերպած էր Ճէվտէթ վանայ գաւառի կո-
տորման կազմակերպութիւն մը. եւ կոտորածները
կը սկսէին յԱրմէշ ու Հայոց-ձոր, եւ սկիզբ կ'ըլար
յարձակման վանայ հայ թաղին, երբ այդ տեղը

հայ ժողովուրդը դիմեց ինքնապաշտպանութեան.
եւ կրցաւ դիմադրել պաշարման՝ ամիս մը
(20 Ապրիլ—27 Մայիս), մինչեւ որ ռուս բանակի

1 Վան, Մուշ ու Բաղէշ գերմ. հիւպատոս լըլա-
լով՝ այս կողմանց մասին կամ ամենեւին լուր չկար եւ կամ
միայն թուրք աղբիւրներէ: Կարնոյ հիւպատոսին վանայ
դէպքերուն մասին տեղեկադրածներն ալ «միայն թուրքական
տեղեկութիւնները կը հաղորդեն» (Լէպս., էջ XV): Վանայ
դէպքերուն ճիշդ ընթացքը ծանօթացաւ Գերմանացի
փետրի ի միջի այլոց այն տեղը դերմ. եւ ամերիկեան հա-
տատուութեանց տուած տեղեկագրերով: Լէպսիուս վանայ
դէպքերու մասին ուրոյն Յաւելուած մը գրած է ըստ տեղե-
կութեան ականատես ըժշկին ամերիկեան հիւանդանոցին
(անդ՝ էջ 471—485), նոյնպէս ուրոյն Յաւելուած մը
«Բաղէշ-Մուշ» գծին մասին (անդ՝ էջ 468—469): Վա-
նայ գերմ. որբանոցի վարիչը Spoerri, որուն հեռագրած
էր վանգէնհայմ եւ պատասխան չէր առած, իսկ թուրք
կառավարութիւնը կը զրպարտէր ստույթեամբ եւ դիմամբ
թէ Հայերը այն հեռագիրը տանող սպիտակ դրօշով պատ-
վամբերի վրայ կրակած ըլլան (համա. Թ. 46 եւ 62) թուա-
կանաւ 10 եւ 19 Մայիս 1915), կը շեշտէ ընդհակառակն
իւր տեղեկագրին մէջ՝ ամերիկեան տեղեկագրութեանց ճշդու-
թիւնը, եւ թէ թուրքերը դէմադրէ իւր փախչողները.
որբանոցը, թէեւ գերմ. դրօշը կը ծփար, եւ ուր ապաստա-
նած էին ըստմութիւ հայ կանայք ու տղաք, ճշդիւ զանոնք
փախցնելու համար. (համա. Լէպս., էջ 473, 475, 477,
482 եւն): Spoerriի մէկ տեղեկագիրը տես «Sonnenaufgang»,
1915, Հոկտ., էջ 3—4. նոյնը ի գիրս Ernst Sommer,
Die Wahrheit über die Leiden des armenischen Volkes
in der Türkei während des Weltkrieges. Frankfurt,
p. 7—9. եւ դարձեալ անգղ. Կապոյտ-գրոց կամ դերակոմս
Բրայսի Հաւարման մէջ (Bryce, The Treatment of Ar-
menians etc., London 1916, p. 71, այս գրոց մասին յետոյ):
Բրայսի քով վանայ բաժնին (անդ՝ էջ 31—77) ընդարձա-
կադոյն յիշատակարանքն են՝ Օրիորդ Knappի նամարման
տեղեկագրին իւր նամակներէն առ Barton, գրուած 1915
Մայիս 24, Յունիս 14, 20 եւ 22 եւ Յուլիս 26 թուակա-
նաւ. եւ դարձեալ անգղ. թարգմանութիւն մը Ռուտուելոյ
երկար մէկ գրութեան (համա. Ե. Ս. Ռուտուելոյ, «Վանի
դէպքերը եւ ինքնապաշտպանութիւնը» ի «Կոշակ» 1916,
էջ 55—60, 83—85, 109—111, 241—244 եւն): Դժբախտա-
րար անձեան չունինք սկզբնապէս այն գործոյն՝ որմէ քա-
ղածքներ կ'ընէ «Ջանասեր» (1920, էջ 104—106 եւն) խո-
րագրով «Մի. Մալլեթ» (= Mc Laren) Գորտա-թիւնը քա-
ղած «Պիլլեթ Ուէլլեթ-Թիւն», գրքէն, հեղինակ՝ Մի. Կրէյ
Նեթ (= Grace Higley Knapp): Դիպաց օրագրութիւն մը
կայ Ռէրի նամակներէն նաեւ երկիս մէջ՝ In the Land of
Ararat. A sketch of the life of Mrs. Elizabeth Freeman
Barrows Ussher, Missionary etc. by John Otis Bar-
rows. With Introduction by James L. Barton. New
York 1917, յուլ. էջ 117—172: Չենք տեսած նոյնպէս երկս՝
Dr. Clarence D. Ussher, An American Physician in Tur-
key. Boston 1918 (համա. քաղուած ասկէ՝ The heroic
Defence of Van, ի թերթին «New Armenia», 1918, p. 135—
139): Վանայ, նոյնպէս Մուշ-Բաղէշ դէպքերն ինչպէս ա-
մէն գրոց մէջ աւելի կամ նուազ ծաւալով նկատի առնուած
են, նկարագրուած են նաեւ Հոլանտական նպաստի Գանձա-
օգովի հրատարակած ընտրեկադոյն հատորին մէջ (համա.
Marteling der Armeniërs in Turkije, naar Berichten van
Ooggetuigen. Uitgegeven door het Nederlandsche Comité
tot Hulpbetoon aan de Noodlijdende Armeniërs. Haarlem
1918, p. 250, յուլ. էջ 115—146): Կարեւորագոյն գրուածք
մէն է՝ Ճէվտէթի նամակներով, ինքնապաշտպանութեան
կոմիտէի հրամանագրերով եւ այլ յիշատակարանք ինքնա-
պաշտպանութեան եւ առժամանակեայ վարչութեան՝ La

յառաջնադարյան թիւնն ազատեց զիրենք: Ճէվանթէ պէյ անցաւ Մուշ՝ հոն գործելու համար ահաւոր կոտորածներ: Իբր ջարդերու գրգիռ զինքը պիտի գտնենք յետոյ ալ¹: Այս «ապստամբութիւնը» գլխաւոր պատրուակն եղաւ թուրք կառավարութեան ձեռքն՝ շահագործելու եւ ազդելու գերմ. դեսպանատան եւ անով գերմ. պետութեան վրայ՝ ստատալու համար դոնէ լուելեան հաւանութիւն մեծածաւալ տարագրութիւն սկսելու, եւ ինչպէս պէտք չկայ տողընդ մէջ իսկ հասկընայու եւ ինչպէս տեսնենք՝ ստացած էր: Տարագրութիւն կը սկսէր, — եւ առի արդէն կրնար ինքնին պատրուակին իսկութիւնը ցուցնել, — Կէլէկէյէ, հինգ օր ետքն՝ երբ Վանգէնհայմ կը գրէր իւր Հայոց պաշտպանութեան «աղանակն պաշտօնը շտանանելու տեղեկագիրը (15 Ապրիլ, Թ. 26): Հալէպի գերմ. հիւպատար կը հեռագրէր — 20 Ապրիլ 1915 թուականաւ, որ հետաքրքրական եւ մտադրութեան արժանի է — թէ «Մուշէ եւ Զէյթինէ եւ Բուրսէ-Էրէն-Է-Հաւադէյէ» հայ ժողովուրդը, ցորչափ հարուստ է կամ կրթութեամբ կամ ազդեցիկ, ինչ որ բոլորէ կառավարութեան ձեռքը: Գործադրութիւնը սկսած է: Զէյթինէ 35 բնական շրջաններու են, երկրորդ եւ երրորդ մաս մը ճամբան է: Արդ ինչեքէն ինչ Բուրսէ-Էրէն-Է-Հաւադէյէ:

Défence héroïque de Van. Traduit de différents journaux arméniens par M. G. (Édition de la Revue „Droschak“), Genève 1916, 8°, p. 104.

1 Մշու եւ Բաղէշի մասին՝ բացի հարեւանցի աւարկներէ (Լէպոս, էջ 123, 141 եւն) երկու փաստագրութիւն կան (Թ. 195—196), ուշ թուականաւ, այն է 6—9 Նոյ. 1915, մին՝ առթիւ Կարնոյ հիւպատոսին ուղեւորութեան ի Մուշու, զոր յետոյ կը տեսնենք. միւսը՝ Մշու գերմ. հաստատութեան մէջ գործող եւ կոտորածի ականատես շուկտացի Գայր Alma Johanssonի պատմածն ի Կ. Պ. գերմ. դեսպանատան մէջ, զոր գրի առած է Մորդաման: Նոյն քեռ մըն ձամբ գրածը՝ տեա Սոմմեր, անդ, էջ 24—25: Զարման հետաքրքրական կտորներու՝ օտար եւ ազգային՝ կը պարունակէ Բաղէշի «Բաղէշի վիճակը», բաժինը (էջ 79—97): Բացի նախընթացներէն՝ կարեւոր է երկու՝ Aramaïs, Les Massacres et la Lutte de Mousch-Sassoun, 1915. Traduit du journal arménien „Arev“ de Bakou. Genève (édition de la Revue „Droschak“) 1916, p. 63. — Ըստ Լէպոսի Մշու-Բաղէշի մասին, «որոնք հիւպատոսարաններու անմատչելի էին», գերմ. դեսպանատունը «մասնաւոր տեղեկութիւններ չունէր», այլ միայն «ապստամբութեանց անուղղակի լրեր», Այդ տեղ, ինչպէս յետոյ իմացուեցաւ, Գոմն գիւղը ծանր գէպք մը պատահած էր, բայց կարգադրուած միջնորդութեամբ փափաղեան երեսփոխանին: Այս մասին դեսպանատունը լուր չունէր (Լէպոս, էջ XIII): Ճէվանթէ Մուշ եկած էր՝ նախ անցելով՝ Բաղէշէ, ուր բազմաթիւ բնակչութիւնը լիովին կոտորել եւ 900 կին ու աղջկա տարադրելով՝ Տիգրիսի մէջ խեղդեցնելու ատեւ է: Գաւառին բնակիչք ալ (51.000) տարագրուած ու փնջացած են, Ղաւման ալ սպաննուած Վանէ Բաղէշ ճամբան (Համո, Թ. 101): Մշու կոտորածին (10 Յուլ.) 15.000 հոգիէ միայն 200 ազատած, գաւառին ալ 59.000 հայերէ միայն 9000 հոգի ապստանած էին Սասուն (Լէպոս, 468—470, էջ LXXII—LXXVI): Երրորդ փաստագրութիւն մը (26 Յունուար 1917, Թ. 313) քիւսիման դեսպանէ՝ կը հերքէ այն լուրը թէ գերմ. սպայ մը մասնակցած ըլլայ Մշու Ս. Կարապետի առջեւ կոտորածի մը՝ նշան տալով (Համո, Լէպոս. LVII—LVIII):

Խմբերով են՝ զինուորներէ ընկերացած, եւն (Թ. 27): Կարեւոր կէտ մըն է որ ասկէ ետեւ օր ետեւ Դիւն դեսպանը կը ստանար Վանայ «հայ խռովութեան» մասին «առաջին լուրը»: Բայց այն դեսպանատան մէջ մտքերն այնպէս նախապաշարեալ էին որ այս կարգի իրաց կարեւորութիւն չէր տրուեր, հոն մտադրաբար թիւնն էր իբր թէ հակապական «հայկական շարժումը»: Վանգէնհայմ դեսպանին տուած տարագրութեան «առաջին տեղեկութիւնը», գոնէ ցորչափ կը գտնենք այս Հաւաքման մէջ, հիւսուած էր հակապական սուտերով Վանայ կռիւներու մասին (— ուր թուրքերն իբր թէ 600 հոգի կորսնցուցեր էին). «առաջինը մեծ միջեքներ գտնուած են ի Կեսարիա եւ Տիարպէր», եւ այսպէս մտքերը պատրաստեցնելու ետքը կ'աւելցուէր՝ «Կառավարութիւնը նախադրուած ընդհանուր միջոցներ հրահայտ է հայկական շարժման ներքինը պարաշնուելու թէ՛: Կարնոյ մէջ ձեռքաւորուած են 200 հոգի. Մեծաբնէն բնակչութիւնը Հայոց պարագրոմը (Detachment) ինչ շարունակութիւն: Ասոնց տեղը ինչ բնակչութիւնը փախուցնելու» (6 Մայիս, Թ. 43): Նոյն իսկ այս վերջին կէտը պիտի բաւէր իմանալու թէ ինչ տեսակ զինուորական տեսակիտով «տեղափոխութիւն» է, որ իբր թէ «առժամանակեայ» պիտի ըլլար², երբ հայուն հոգն ու տունը եւ ստաբուածքը կը գրաւէին անմիջապէս մահամտական գաղութականներ: Բայց անցնինք. անհնար էր այն «միջնորդութիւն մաքրութիւն, մինչեւ որ այլ եւս առաջան ըլլար:

Տարագրութեան «շարունակութիւնը տակաւին Կիլիկիոյ համար էր. «Զէյթինէ եւ շրջակայքէ աքսորուած Հայոց թիւը գոնէ հազար է, թերեւս քանի մը հազար. ասոնց տեղ Մակեդոնիայէ մահմադական փախաբաններ պիտի բռնեն: Գործողութիւնը կը շարունակուի: Այնթապի մէջ

1 Լաւինէ-Լուրը՝ թուրք ոճով եւ աղբիւրէ՝ կ'ըսէր. «Ինչպէս Կարնոյ հիւպատոսարանն ամոքս 22ին կը հեռագրէ՝ Վան եւ շրջակայքն ծագած են խռովութիւնը (հաւանորէն առեւտական գրգռութեանց հետեւութեամբ): Փողոցային կռիւ: Հեռագրական գծերը փնջացած են: Պարսկաստանի հետ հաղորդակցութիւնն ընդհատուած: Ներքին գործոց նախարարութիւնը կը հաստատէ (ըզյն) ճիշդ ըլլալը, բայց կը խեղդէ որ առ այժմ ծածուկ պահուի: Վանգէնհայմ» (24 Ապրիլ 1915, Թ. 29):

2 Թուրքերը կը յանգգնէին միշտ ուրանալ կոտորածները, եւ տեղահանութիւնն իբր անմիջ ու առժամանակեայ հաշակէլ. եւ այսպիսի գիտակցեալ ստութեամբ հերքելու կ'եղէին օտար մամուլ տեղեկութիւնը. իսկ հերքումները կը հիւրընկալէին գերմ. նոյն իսկ կիսապաշտօնական թերթերը: Հալէպի հիւպատոսը, որ նոր տեղեկագրած էր Թէլ-Էրմէնի կոտորածը, եւ նոր ահաւոր տեղեկութիւններ կը հաղորդէր, կարգաւոր այսպիսի պաշտօնական հերքում մը չի ստուգեամբ կը գրէր. «Ստուգել, աղբիւր չհաստատուի՝ երբ այս յայտարարութիւնը տեսայ, եւ խօսք չեմ գտնէր՝ ստութեան անգունդն որակելու համար», եւն (27 Յուլ. 1915, Թ. 120): Նմաններէն յիշենք Մոսուլի հիւպատոսին գրածը. «Այժմայլ գերմանական թերթերու մէջ կարգաւոր քրիստոնէից կոտորածներու թուրք պաշտօնական հերքումները, եւ զարմացած եմ Իրան պարզմունութեան (Naivität) վրայ, որ թուրք պաշտօնէից օժիւրներու իրականութիւնը թանձր սուտերով կը կարծէ թէ կրնայ անհետ ընել» (14 Օգոստ. 1915, Թ. 139):

այլ պարագաներ քիչ մը տարբեր էին: — Վերը յիշուած 26 Մայիս տեղեկագրէն ետքը (թ. 66), կը գրէ Հալէպի հիւպատոսը Ռէօլէր՝ «Հրաման տրուած է՝ Ատանայի վիլայէթէ հոս հասնող Հայերը՝ Հալէպի վիլայէթի մահմետական գիւղերը ցրուել: Հոս պէտք է որ փճանան, որ էնվէր փաշայի գիտաւորութիւնը չի կրնար ըլլալ» (— իրականին՝ այս էր նպատակը —): Ռէօլէր կ'առաջարկէր որ «այս Հայերը Հալէպ քաղաքը մնալ կարենան, ուր անվտանգ են» (3 Յունիս, թ. 75): — «Հայ քրտորելոց մէջ գերիշխող չափով մեծամասնութիւն են կանայք, փոխադրութեանց ատեն եւ գիւղերու մէջ ասոնք անպաշտպան կերպով բռնաբարութեան ենթակայ պիտի ըլլան: Կարելի չէր որ միայն արք ցրուին, եւ կանայք ու տղայք Հալէպ մնան: Մինչեւ այժմ ալ արդէն քաղաքէն հեռացան են փոխադրութեանց» (6 Յունիս, թ. 76): Վանդէնհայմ միայն կրնար պատասխանել թէ «նեքին գործոց նախարարը խոստացաւ՝ Հալէպի վայելի քով տարադրեալ Հայոց պարագաներու մասին հարցում ընել» (թ. 77): — «Սոյ կաթուղիկոսը, որ հոս էր, — կը գրէ նոյն Հալէպի հիւպատոսը — ցայժմ տարադրուած Հայոց թիւը 30,000 հոգիէ աւելի կը դնէ: Բոլորովին պարպուած են Զէյթին եւ շրջակայք, դարձեալ Աւաշ, Ալաշկառ, Տէրէ-Կիլի, Հաւաշ-Կիլի: Աքտուրուած են ոչ միայն «ոչ բոլորովին վստահելի» ընտանիքները, այլ ամբողջ ժողովուրդը, նոյն իսկ զինուորական ծառայութեան մէջ եղող զինուորաց ընտանիքները: Կարելի չէր գոնէ ասոնց համար բացառութիւն ընել, Կանանց ու տղոց փոխադրութիւնը դէպ ի գիւղերը կը շարունակուի: Նոյն իսկ գաւառական փոքր տեղերու մէջ՝ ինչպէս Բաբ, Մէթէ, Իւրէթ, Էն Խուշ-Էր, Գիւլ, այլ 3—4 ընտանիքով կը ցրուեն մահմետական գիւղերու մէջ, ուր ամէն օգնութենէ կտրուած՝ պէտք է որ փճանան» (12 Յունիս, թ. 79): Այս տեղեկութիւնը կը կրկնէր Վանդէնհայմ ալ իւր մէկ տեղեկագրին մէջ (17 Յունիս, թ. 81): — Ի Կարին Թուրքաց գիտմամբ տարածուած լուրը՝ իբր թէ յԱտանա ապստամբութիւն ծագած ըլլայ (18 Յունիս, թ. 85), ի հարկէ ստույգութիւն էր (թ. 89 եւ 90): — Այն օրէն որ Հալէպի կուսակալը՝ Ճէլալ բէյ, որ կոտորածներու հակառակորդ էր, պաշտօնաւոր կ'ըլլար (21 Յունիս, թ. 87), պիտի փոխուէին իրերը հոն ալ: — Ի զուր էր Հալէպի հիւպատին բարեխօսութիւնը Վարդգէսի եւ Զօհրայի համար, որ Հալէպ հասած էին՝ Տիարպէքի տարուելու համար. «այն ամէնէն՝ որ այն տեղւոյ մասին ծանօթ է, ասի անոնց ապահով մահը կը նշանակէ: Զօհրայ սորի հիւանդութիւն ունի. Վարդգէսի կինը նոր իսկ ծննդաբերութիւն ունեցաւ»: Կը խնդրէր հիւպատոսը որ ասոնք Հալէպ մնան, եւ թէ այս հեռագիրը գրած է «բարձրաստիճան մահմետականի մը խնդրանք» (29 Յունիս, թ. 103): Դեպքանատան պաշտօնէն Մարգարեան ասոր կը կցէր տեղեկութիւն մը 12 Յունիս 1915 թուական թէ «Սոյ կաթուղիկոսին Հալէպէ ամսոյ 18ին տուած տեղեկութեան համեմատ բաց ի Զօհրայէ ու Վարդգէսէ՝ հոն (= Հալէպ) են նաեւ

Դր. Տաղաւարեան, Ահնուհի, Զարգարեան եւ Խաթալի» (Կ. Պոլսոյ) Պատրիարքը պատմած է թէ ի Տիարպէքի «նախնական քննութեան ատեն երկոտասանեակ Հայերը ցմահ գանակոծ եղած են. այն տեղւոյ հայ եպիսկոպոսը յուսահատութենէ անձնամահ եղած է: Ժամանակին՝ հակայեղափոխութեան ատեն Վարդգէս ծանօթ խալիլ պէյը շարաթներով իւր տունը պահած էր» (Լէպս., էջ 93): Ինքը Վանդէնհայմ կը գրէր թէ «Տիարպէքի պատերազմական ատենը այս վայրկեանի քննութիւն կը կապարէ Դաշնակցութեան բաղմամբ առաջնորդներու դէմ դաւադրական գործերու համար. կը կարծուի թէ բոլոր ամբաստանեալք, որոնց մէջ նաեւ այնպիսիք՝ որոնք յառաջ սերտ աղերս ունէին «Միութեան եւ Յառաջագիմութեան» երիտասարդութեանը Կոմիտէի հետ, մահուան պիտի դատապարտուին: Այն տեղւոյ ուրիշ պարագայից մասին հոս աւելի տեղեկութիւն մը ստանալ կարելի չէ, եւն (9 Յուն., թ. 108): Եւ իւր Յուշագրին երկրորդ կէտը ասոր կը վերաբերէր. «(Դեպքանատանը) կը մտածէ նոյնպէս որ խոհեմական ըլլայ՝ այս վայրկեան համար յետաձգել գործադրութիւնը մահալճիւններու որ տրուած են կամ պիտի տրուին Հայոց դէմ, պատերազմական ատեններէ մայրաքաղաքիս կամ գաւառներու մէջ, մանաւանդ ի Տիարպէքի եւ Ատանա» (Լէպս., էջ 97): Ամիս մը շանցած կը տեղեկագրէր Հալէպի հիւպատոսը թէ Զօհրայ եւ Վարդգէս սպաննուած են «Ուսայէ Տիարպէքի ճամբուն վրայ» (27 Յունիս, թ. 120):

Յունիսի սկիզբը, ինչպէս տեսանք Վանդէնհայմի տեղեկագրին մէջ, Կիլիկիոյ տարադրութիւնը տակաւին սահմանափակ էր՝ «Ատանայի նահանգին

1 Կ. Պոլսոյ մտաւորականաց միանուագ (իբր 600 հոգի). ձերբակալման (Ապրիլ 25) եւ քրտորման մասին թալաթի շնական պատճառարանութիւնը թէ «յարմար վայրկեանէն էր, քրտորելու անձեր, որոնք կրնային գեր մը խաղալ, թէպէտ եւ «անշուշտ շատերը որեւէ կերպով յանցաւոր չէն», երկարօրէն գրած էր նոյն իսկ Վանդէնհայմ (30 Ապրիլ, թ. 38): Ասոնց մասին միջամտած էր նաեւ Բերլինի արտաքին գործոց նախարարութիւնը՝ Յիմմերմանի մէկ հրահանգով (18 Յունիս, թ. 83): Զօհրայի եւ Վարդգէսի մասին նոր գիմում ալ եղած էր, բայց յոյս չկար. «մեր գիմումներն ապարդիւն կը մնան կամ ճշդիւ հակառակ արդիւնքը կ'ունենան», (21 Յունիս, թ. 119): այս տեղ կը յիշուին նաեւ Բարսեղեան եւ Պալաքեան: Ուրեքն Չիլիկիի եւ, որու մասին գիմումներ եղած էին, սպաննուած է Կալէճիկի մօտերը (5 Հոկտ., թ. 179): Զարմանալի էր ուրիշ յիշատակարան մ'որ կ'ըսէ թէ ասոնք «մեծագոյն մասը ցայժմ կրցած է ապրիլ, ճշդիւ գերմ. Դեպքանատան միջամտութեան շնորհիւ, նաեւ 1916 Ապրիլ, երբ լուր ելած էր թէ ասոնք «Կ. Պոլսո Բերլին եւ Պալաքեան» կան ատենէ դատապարտուելու եւ կախուելու համար. ընդամենը 190 անձերը ըլլալու են, ասոնց մէջ՝ Ահնուհի, Խաթալի, Մարգարեան, Զարգարեան, Սիւրմանիօյ եւ բոլոր առաջնակարգ անձինք հայ մտաւորականութեան» (17 Ապրիլ 1916, թ. 258): Թէ ինչ հիմ ունէր լուրը՝ չենք գիտեր: Միայն մտադիր կ'ընենք որ նման լուր մ'էլած էր տարի մը յառաջ Առաքանի մասին ալ, որ սակայն Վանդէնհայմէ տարուած ժամանակ սպաննուած էր (28 Յունիս 1915, թ. 101):

քանի մը շրջանակներու միայն (7 Յուլիս, Թ. 106): Նաեւ նոյն ամսոյն վերջերը կը գրուի թէ տարազերեալք «մինչեւ յունիսի կէսը 30.000 է աւելի են Ատանայի վիլայէթէ եւ Մարաշի միւթէսարի-թուլթանէ. միւս կողմանէ արսորմունք երթալով կը տարածուին» (27 Յուլիս, Թ. 120): Ուրիշ աղբիւր մը նոր տարագրութեամբք ալ՝ 32.000 անձ կ'ըսէր 14 Յունիսի թուականին (Բրայս, Թ. 121, էջ 474): Նոյն թիւն ունէր 20 Յունիսի թուականաւ գրուած նամակ մը, որ կը յիշէ՝ բայց ի վերոյիշեալ տեղերէ նաեւ մասամբ սկսած արսորմունքն ի Հաճին, Սիս եւ Կարս-Պաղար. եւ այն՝ «ասոնցմէ իբր 5.000 խաւրուեցան Ղոնիոյ դաւառը, 5.500ին ի Հալէպ եւ շրջակայ քաղաքներն ու գիւղերը, եւ մնացեալներն ի Տէր-Չօր, Թաւկիս եւ Միջագետաց ուրիշ տեղերը, մինչեւ Պաղտատի մօտերը». բայց «տակին արսորեալ չկայ Այնթապէ, քիչեր՝ Մարաշէ եւ Ուռնայէ» (Բրայս, Թ. 120, էջ 472): Թէ սակայն իրենն ու թուերն որչափ գիւրաւ կրնային շուտով մ'ալ փոխուիլ, կը ցուցնէ արդէն յուլիսի վերջերն Հալէպի գերմ. հիւպատոսի հեռագիրը. «Կառավարութիւնը հիմայ հրաման տուած է որ թէ Հալէպի նահանգին ծովեզերեայ մասը եւ թէ նաեւ Այնթապ ու Քիլիս եւ հաւանօրէն նաեւ Մարաշ Հայերէն պարպուի, տեղեր՝ որոնք ոչ պատերազմի շրջանակի եւ ոչ բանակի օթեւանողի ճամբուն վրայ կը գտնուին: Այնթապ 32.000, Քիլիս 6.000 Հայ բնակիչ ունի»: Հիւպատոսը կը խնդրէ դեպքանէն որ «կառավարութեան ազդուօրէն խորհուրդ տայ այս հրամանը յետս կոչելու կամ գոնէ գործադրութիւնը յետաձգելու: Իւր կազմակերպութիւնն ամենեւին բաւական չէ այսպէս մէկ անգամով եղած դանդաւան տեղափոխութեանց համար: Հոս (— ի Հալէպ —) կան արդէն 10.000 Հայեր (տարագրեալք): Ի Տէր-Չօր կը գտնուին 15.000, որոնց կերակրումը կառավարութեան կողմէ բոլորովին անբաւական է» եւն (30 Յուլիս, Թ. 125): Իսկ Հոսէնիոյ հեռագրան պատասխանն էր՝ «Ամէն զինուորներն ապարդիւն եղած են հանդէպ կառավարութեան որոշման՝ արեւելեան գաւառաց բնիկ քրիստոնէայքը փճացնելու» (2 Օգոստ., Թ. 127): Հետաքրքրական պարագայ մըն է որ ճիշդ այս թուերը կու տայ Հալէպի ամերիկեան հիւպատոսարանը: Տէր-Չօրի 15.000 տարագրելոց թիւը տուած էր նոյն իսկ այն տեղւոյ կառավարին, «որ այժմ Հալէպ է». եւ 30 Յուլիսի թուականաւ մօտրամասն ցուցակ մ'ալ կը դնէ Կիլիկիոյ տեղերու, անոնցմէ արսորուած եւ Հալէպ հասած եւ Հալէպէ ալ աւելի անդին քշուած բնութեանց եւ անձանց: Ըստ այնմ մինչեւ նոյն օրը Հալէպ հասած էին 2.165 տուն, այն է՝ 13.155 անձ, բայց որոնցմէ Հալէպէ անդին քշուած՝ 3.270 հոգի: Ասոր փոխարէն յետոյ (93 Օգոստ.) նոր եկած էին 2.100 հոգի: Մեծագոյն մասն էին Հաճին, Չըք-Մարգուանէ (Տէրթ-Եօլ), Սէէ եւն, իսկ ոչ զք կար (8 հոգի միայն) Զէյթունէ՝ արդէն հեռաւոր արսորաւորները քշուած ըլլալով կը յաւելու թէ նոր հրաման արուած է՝ տարագրելու բոլոր Հայերն ինչպէս Բաղէշի ու Մարաշի, նոյնպէս Այնթապի,

Անտիոքայ, Աղբըսանդերկի, Քեսապի եւ Հալէպի նահանգի բոլոր փոքր քաղաքներու, եւ թէ իբր 60.000 հոգի կը հաշուին ասոնք (Բրայս, Թ. 139, էջ 548): Այս թիւը նուազ է Հալէպի հիւպատոսին տուածէն. «Մինչեւ հիմայ, կ'ըսէ, իբր 40.000 Հայեր արսորուած են արեւմտեան Փոքր-Ասիայէ: Եթէ այժմ տարագրուին նաեւ Հալէպի նահանգին մեծ քաղաքներէն ու ծովեզերեայ մասերէն, թիւը 150.000ի պիտի հասնի: Գործադրութիւնն արդէն սկսած է: Եթէ որեւէ ձեւով մը թուրքիայէ դուրս երկիրներէ օգնութիւն մը կալմակերպել կարելի չէ, այն ատեն հաշուի առնելու է որ մերձաւոր ամիսներու մէջ հազարաւորներ լինան շէյք Էլ-Էն» (3 Օգոստ., Թ. 128):

Փութորիկն ուրեմն հոս ալ սկսած էր արդէն: Բայց եւ այնպէս նաեւ այս ատեն Կարնոյ հետ կարելի չէ նոյն իսկ համեմատել: Այս միջոցին Կարնոյ ամբողջ նահանգը գրեթէ այլ է— հայ չէ, կամ եղած մնացորդը հայիւ մատի վրայ կրնար հաշուիլ, ինչպէս կը ցուցնէ նախընթաց հեռագրին անմիջապէս յաջորդող Կարնոյ հիւպատոսին ընդարձակ տեղեկագիրը (Թ. 129): Իրերու ընթացքը պայծառ կը ցուցնէ այն ժամանակագրական տախտակը, զոր յօրինած է Լէպսիուս՝ գլխաւոր կէտերու եւ անոնց յարակից գաւառաց տարագրութեան մասին գերմ. փաստաթղթերու համեմատ, Յունիսի կէսէն մինչեւ Օգոստոսի վերջերս: Այսպէս կը յաջորդեն տարագրութիւնքս կարգաւ (Կարնոյ դաշտ 15 Մայիս). Կարնոյ + Կարնոյ (14 Յունիս մինչեւ 15 Յուլ. եւ 26 Յուլ.). — Շալիկ-Գարնիս (24 Յունիս). — Սեբասթիա (25 Յունիս). — Խարբէրք (26 Յունիս). — Տրապիզոն (26 Յունիս). — Սամսոն (27 Յունիս). — Կը յաջորդեն Կարնոյն իրենց (Մարաշի եւն՝ Հայք եւ Ասորիք, 1 Յուլիս), Բաղէշ (1 Յուլ.), Մշոյ (10 Յուլ.), Մալմիշ (15 Յուլ.) — ասիկէ ետքը կը սկսին Կիլիկիոյ եւ մերձակայից մեծ տարագրութիւնքը, այսպէս՝ Կիլիկիոյ Զէյթունէն եւ Անտիոք (27 Յուլ.), Այնթապ, Քիլիկիա — Արթիսոն (28 Յուլ.), Սաթիւ (30 Յուլ.) — յետոյ՝ արեւմտեան Փոքր-Ասիոյ Նիկիոյն շրջանը (Նիկիոմեդիա, Պարտիզակ, Բրուսա, Ատաբազար եւն, 12—19 Օգոստ.) — վերջապէս՝ Մարաշ (16 Օգոստ.) — Ղաթիս (16 Օգոստ.) եւ ցուցակը կը փակուի Ռադոյի կոտորածով (19 Օգոստ.):

Վերջին տեղւոյ մասին ընդարձակ տեղեկագրեր կան, որոնք լիովին կը չքմեղեն տեղւոյն հայութեան ընթացքը՝ հանդէպ թուրք ստութեանց: Ուսհա գլխաւոր հաւաքաւայր մ'եղած էր արսորելոց, եւ ամիսներէ վեր տարագրելոց անթիւ թշուառ. կարաւաններ տեսած էր. եւ երբ կիրգն եկաւ իրեն՝ փորձեց յուսահատական ինքնապաշտպանութիւն մը, որուն ջատագով կը կանգնին գերմ. փաստաթղթերու շատերը (համա. Թ. 137, 153, 180, 193, 202, 204, 226, 290 եւն): Այս մասին՝ յետոյ: Փոքր Սուէտիա ալ գիմարութիւնն աւելի յանձն առաւ քան ապահով մահը, եւ յաջորդեցաւ զարմանալի բախտով մը, որով գաղղ. մարտանաւ մը նշմարած էր իրեն

տուած նշանը. եւ ազատեց այն ժողովուրդը՝ փոխադրելով յԵփրատ: Այս մասին ալ հետեւեալ դատաստանը կ'ընէ նոյն հիւպատոսը. «Սուէտիոյ (6 դիւղեր Անտիոքայ մօտերը) կռիւներն աւարտեցան անով որ ապստամբները՝ Թաքուն ծովախորշի մը մէջ, Թշնամի ռազմանաւու մը կրակին պաշտպանութեան տակ, իրենց կանանց ու տղոց հետ միասին, այնպիսի Թուով մը որ Հայոց կողմանէ 5000 կը հաշուէի, նաւ մտան: Եթէ այս գիւղացի ժողովուրդեան համար իբր զէնք կրելու ատակ հաշուենք 10 առ հարիւր, որ շատ բարձր է, կ'ունենանք 500 մարդ: Հակառակ այս իրողութեան եւ հակառակ անոր որ ի վերջոյ յարաբերութիւն հաստատուեցաւ Թշնամի յաճանաւի մը հետ, ապացոյց մը չկայ Թէ այս շրջանը կանխաւ իսկ ապստամբութիւն մը խորհած ըլլայ: Ընդհակառակն վերահաս տարագրութեան սպառնալիքը մղուած է դիմադրութեան» (8 Նոյ. 1915, Թ. 193): Ըստ Գրիգ յուսահատական էր նաեւ Գարահիսարի պաշտպանութեան փորձը, որուն մասին հոս միայն ակնարկներ կան, այսպէս այս տողը՝ «Ի Գարահիսար Հայոց դէմ անկարգութիւններ տեղի ունեցած են» (24 Յունիս 1915, Թ. 94). իսկ երկու ուրիշ տեղերէ ալ մին կը յիշէ պարզապէս «Հայոց ապստամբութիւնքն ի վան, Մուշ, Գարահիսար եւ ուրիշ տեղեր» (10 Օգ., Թ. 132), եւ միւսը՝ կ'ըսէ.

1 ՅԱղբքսանդրիա եղած ճշգրտագոյն մարտահաշիւը կը ցուցնէր. 4058 անձ (14 տարեկանէն վեր եղող արուք էին 1054, կանայք՝ 1441, միւսները մանուկներ): Սուէտիոյ դիպաց մասին ուրոյն Յաւելուած մը գրած է Լէպսիուս (p. 457-467): Ասի բուն Տիգրան Անդրեասեանի գեղեցիկ նկարագրութիւնն է, որ՝ Թէթիս տարբերութեամբ սլէ-կալ Լեզուներով հրատարակուած է: Լէպսիուս կ'առնուի Կրուժենէն Dikran Andreassian, A red cross flag that saved four thousand rendered into English by Stephen Trowbridge, Cairo 1915 (հրատարակուած Ամերիկեան Կարմիր խաչի կողմանէ): Բայց, որ՝ տեղեկագիրս հետքանի մ'ուրիշ ալ կցեւով՝ ուրոյն բաժին մ'ըրած է «Ճիշդալ Մուսա» տխուրտով (p. 511-526) կ'ըսէ Թէ անգլիկերէնի Թարգմանիւն նոյնը խաւած էր Լոնտոնի «Արարատ» Թերթին (1915, «Նոյեմբ.») որմ կ'առնուի ինքը: «Նոյնը ի the New Armenia» (Նիւ Եփր.) 1915, Դեկտ., p. 39-43: Անգլիկերէնէ Թարգմանութիւն մըն է՝ «4000 Arméniens sauvés par un drapeau de la Croix-Rouge», Recit fait par M. Andreassian, pasteur protestant à Zeitoun, ի գիրս «Quelques documents sur le sort des Arméniens en 1915. Genève 1916, Fasc. II, p. 89-98. Ուրիշ Թարգմանութիւն մըն է «Comment un drapeau sauva 4000 Arméniens. Recit du pasteur Dikran Andreassian. Paris 1916, p. 15. — Հետաքրքրական եւ ամէն կարգի մանրամասնութեամբ լի կարեւորագոյն գործ մըն է՝ ՅԵԻԼԵ Մ. ԻՆԵՆԵՐԻՆ, «Սուէտիոյ Ապստամբութիւնը», Գահրէ 1915, էջը 48: — Բարբառի մասին հմմտ. Ա. Կ. ՍԷԿԵՐՄԱՆ, «Բիստիկը եւ Բիստիկուով. Սուէտացիք եւ իրենց լեզուն» ի գիրս՝ «Առաքել, ժողովածու» (Պոստոն) 1918, էջ 257-265: — Ընդարձակ ու պատկերազարդ՝ Տ. Մ. ՍԵԼԵ, «Անկանք եւ խեղճներ» Հայ Առանաբաղարին Տարեգիրքը: Աղբքսանդրիա 1919-1920, էջը 270: Հոս ալ Թուերը գրեթէ նոյն են. 6314 Սուէտացիներէ 4231 անձինք ըստ բարձրացան եւ ազատեցան, որոնցմէ 10 տարեկանէն վեր 1714 իշտական եւ 1927 արական, 10 տարեկանէն վեր 666 մանչ եւ 617 աղջիկ են:

«Այն տեղերն, ուր հայ ժողովուրդեան կոտորածներ եղած են, ինչպէս ի Բաբերդ, Մարաշ, Հապին-Գարահիսար, Անկիւրիա, Մալաթիա, այրերը կիներէն բաժնեցին» են (30 Սեպտ., Թ. 176¹): Ինքնապաշտպանութեան այս դէպքերն այնպէս հետաքրքրական են եւ յաճախ զարմանալի, որ Լէպսիուս հետեւեալ խօսքն ըսած է. «Վանայ, ինչպէս նաեւ Սուէտիոյ մասին եղած Տեղեկագիրը (Յաւելուած 1 եւ 3) այնպէս կը կարգացուի, իբր Թէ Կուպէրի (Ամերիկեան) «Հնդիկներու կեանքէն մէկ վէպին դուրս մ'ըլլայ, ոչ Թէ համաշխարհիկ պատերազմին մէկ դրուագը»²:

Արդէն այս ժամանակէն կը սկսի Կիլիկիոյ եւ առանձինն կերպով Հալէպի նահանգին կարեւորութիւնը՝ տարագրութեանց պատմութեան մէջ: Մինչ բոլոր միւս գաւառները հետզհետէ լիովին կը պարպուին, մնացորդները կը քշուին դէպ ի այս հարաւակողմանքը. այնպէս որ ասոնք կ'ըլլան հայութեան մնացորդաց հաւաքավայրերը: Յատկապէս Ատանա-Մարաշ-Հալէպ գիծն երկարատեւն աքսորավայր էր կամ գոնէ երկարժամանակեայ հաւաքատեղի հայ տարագրելոյ շատ մեծ մասի մը, Մարաշ-Հալէպ գիծը՝ շատ աւելի երկարատեւ: Անոր համար երբ այլ եւս կը լռեն փաստաթղթերը միւս գաւառաց մասին, այս կողմանց Թէ ընկնէրու եւ Թէ եկուոր տարագրեալներու եւ անոնց նպաստի ձեռնարկութեանց վերաբերեալ լրերով լի են մնացեալ Թղթերը: Իրերու վիճակը նոյն իսկ 1915 Օգոստոսի սկիզբը լաւ կը բացատրէ Հալէպի ամերիկեան հիւպատոսին տեղեկագիրը (19 Օգ. 1915 թուականաւ): Այնթապի քաղաքը, կ'ըսէ, շատ արագ հայաթափուր եղաւ, հաղարներ անցած են Հալէպէ դէպի հարաւ, եւ ընկերացող ոստիկանք ճամբան յարձակմունքը չեն

1 Դժբախտաբար տեսած չէր դործ՝ Témoignages inédits sur les Atrocités turques commises en Arménie, suivis d'un Récit de l'Épopée Arménienne de Chabin-Karahissar, recueillis par la Société des Chabins Arméniens («Azkanever» de CP.), Paris 1920, p. 75. — «Աղբքթերթը (1920, Թ. 29 — 1361) «Հայ կեանք» խորագրի ներքեւ կը նկարագրէ «Հապին-Գարահիսարի կառութիւնը, ըստ այսմ՝ քաղաքն այժմ բոլորովին աւերակ դարձած է, բացի քանի մը տներէ, ուր Թուրքերը բնակած են. իսկ եկեղեցին՝ կիսակործան է: Թաճարայի վանքը բոլորովին քանդուած է. իսկ եկեղեցւոյ պատերը գոյութիւն ունին, կան բազմաթիւ որբեր: Աղբքթի մէջ 30-45 տուն միայն կանգուն է. եկեղեցին ու զարոյցը՝ քանդուած: Բաւրի գիւղին մէջ, որ 400-450 տուն ունէր, 8-10 տուն միայն կը մնան եւ երկու կիսակործան եկեղեցի: Սաբան Թուրք գիւղին մէջ կան՝ այս գիւղէն 12 հոգի միայն մնացած: Մըլիս 300-350 տնուոր գիւղէն կան 15-18 տուն. եկեղեցին ու վանքը՝ քանդուած: Սիւս գիւղն ամբողջովին քանդուած է, վանքով, վանատնով ու գեղակերտ եկեղեցւով: Վերէն է- Լաբի Անգլիկէն 15-20 տուն կանգուն եւ 170ի չափ վերապորոգներ կան, մեծ մասամբ որբ. վանքը՝ կիսակործան: Միւս բոլոր գիւղերն ալ կործանուած են, եւ ընակելութիւնը ցրուած է հոս հոն, որբեր եւ կիներ կը մնան Թուրքերու բով, — Նոյնը մը՝ որ կը յարմարի ամէն գաւառի արդի վիճակին:

2 Լէպս., p. XV: «wie ein Kapitel aus einem Cooperschen Indianerroman».

արդիւած. եւ որովհետեւ Հայք շատ բարեկեցիկ էին, «Հակայական կողոպուտի ծրագիր մըն է, ինչպէս նաեւ վերջնական հարուած մը ցեղը ջնջելու»: Երկաթուղին ահագին թուով թշուառներ կը բերէր Հալէպ, հազարներով ալ հետիոտս կու գային: Օգոստոս 1է վեր հասած էին 20.000 հոգի, եւ մեծ մասը գէպի Դամասկոս-Համա կը քշուէին (— այս միջոցին —), քիչերուն թոյլ կը տրուէր քաղաքը մնալ: Ամէնքը ճամբան ամէն կարգի խժգոնութեանց ենթարկուած էին, եւ՝ ի բաց առեալ Այնթապի տարագրեալքն, հազիւ քանի մ'այր մարդ, տասը տարեկանէ վեր աղջիկ կամ նորահարս մնացած էին: Ուղեւորը կը պատմէին թէ արահետք լի էին դիակներով. Ուռ-Հայի եւ Արաբ-Բունարի միջեւ, 25 միլոն դժի նաեւ խճուխոյ վրայ 500է աւելի անթաղ դիակներ կը մնային: Ամսոյն 17ին ներքին գործոց նախարարէն հրաման եկած էր որ «Բողոքական Հայերը ճանձնաւոր որ են, բայց 19ին ուրիշ հրաման մ'եկած էր թէ «ամէն Հայեր առանց զանազանութեան տարագրուելու են»: Մարտինէ կը տարագրուէին ամէն ազգ ու կրօն. «Ասորիք, կաթողիկէսայք (Հայք) քաղաքացիք եւ Բողոքականք, եւ «թերեւս նաեւ Հրեայք»: Բանաձեւն է «Թուրքիա» Իսլամականութիւն: Լաւատեղեակ իրազեկները Հայոց «միջեւ 15 Օգոստոս ամբողջական իրաւարը կը համարին 500.000է վեր»: «Վնասուած հողաբաժինը կը պարունակէ նահանգներս Վանայ, Կարնոյ, Բաղէշի, Տիարպէքի, Մամուրէթ-ու-Աղեղի, Անկիւրիոյ եւ Սեբաստիոյ. ասոնց մէջ Հայերն արդէն գործնական իրաւունքներն են: Կը մնան Հալէպ ու Ատանա որ լրանայ, եւ հոս ալ շարժուած արագ դարգացում ունի» (Բայս, էջ 549):

Միեւնոյնը կ'ըսէր Հալէպի գերմ. հիւպատոսը քանի մ'որ յառաջ գրելով. «Այս տեղւոյ Հայերը ռե-է-է մէջ (= Կարին եւն) փախած Հայոց թիւը գոնէ երկու, հաւանորէն ասիւ մէջ Լուր-Հազարա-որ հոգի կը հաշուեն: Ամենամեծ մասամբ արանց սպանութիւնն ու թէ քրդերը գործած են, այլ ուրիշները: Ծանօթ նշաններ կան թէ այն ոճը (Methode) որպէս թիւերը ճամբան վրայ սպանելու, պիտի գործադրուի նաեւ Հալէպի եւ Մարաշի գաւառներու մէջ: Ճեմալ փաշայի հրամաններն ասոր հակառակ են. բայց կոմիտէն ասոր ի կողմն կ'աշխատի: Բողոքական Հայերը պատերազմական նախարարէն ու ներքին գործոց նախարարէն հեռագրաւ իրին խնդրած են որ իրենց ալ կաթողիկէսայ Հայոց տրուած՝ միեւնոյն իրաւունքները շնորհուի: Ասոր կը կցէր Մարդտման ծանօթութիւնը թէ «առաջին պատեհութեան թալանաթի քով պիտի միջամտեմ բողոքական Հայոց համար» (12 Օգոստ. 1915, թ. 134):

Հոս յանկարծ մէջտեղ կ'ենէ նախ խնդիր մը, որ պնդու հետեւ փաստաթղթերու մէջ գրեթէ այլ եւս չի պակսիր, իբր թէ բացառութիւն մը կաթողիկէսայ եւ բողոքական Հայոց համար, որ՝ եթէ իրօք պահուէր, միեւնոյն արտաքին մը պիտի ըլլար: Միեւնոյն միջոցին կը շեշտուի երբեմն կաբեւորագոյն կէտ մըն ալ, այն է՝ Ճեմալ փաշայի, Գ բանակի վերին հրամանատարին, որուն

իրաւասութեան ներքեւ էին Կիլիկիա եւ Հալէպի նահանգը, իբր թէ տուած հրամանը՝ կոտորածն արգելելու: Այս կէտերը կ'արժէ քիչ մ'աւելի մանրամասն տեսնել, շարունակելով միանգամայն պատմութեան ընթացքը:

(Հարաւորութիւն)

Հ. Յ. Տ.

ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՅ ԳԱՆԱԶՆԱԳԻՐԸ

ՅԱՋՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՅ

(Հարաւորութիւն - Վերջ)

45. Գարրիէլ Շիրոյեան:

Խաչատուր մահուան վրայ¹ Վանայ առաջնորդ Գարրիէլ եպիսկոպոս կեղեցականաց եւ իշխանաց խորհրդակցութեամբ, Աղթամարայ կաթողիկոսութեան առ ժամանակեայ տեղակալ կը դնէ վանքի միաբաններէն նշանաւոր Խաչատուր վարդապետը: Յուլիս 16ին ալ Աղթամարցիք եպիսկոպոսներով, վարդապետներով, քահանաներով եւ ժողովուրդով թախանձանաց թուղթ մը կը գրեն բաղմակնիք ստորագրութեամբ առ Պատրիարքն եւ Հոգեւոր ժողովը ի Կ. Պոլիս, խնդրելով որ իրենց կաթողիկոսութիւնը չբարձուի, այլ ըստ հինաւորաց սովորութեան՝ Հոգեւոր եւ Գերագոյն ժողովոց գիտութեամբ՝ ընտրուի արժանաւոր կաթողիկոս մը: Կը յայտնեն միանգամայն թէ անհրաժեշտ է Աղթամարայ համար կաթողիկոս մը դնելը երկրին եւ ժողովուրդեան բարւոյն եւ խաղաղութեան համար. հակառակ դէպքին կրնան մեծա-

¹ Խաչատուր կաթողիկոսի մահունէն ետքը տեղի ունեցած խնդրոց մասին 1851էն մինչեւ 1876 երկարապատում աւանդած է Մ. եպ. Իզմիրլեան՝ Հայրապետութիւն Հայաստանեայց առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ եւ Աղթամար ու Սիւս. Կ. Պոլիս 1882, էջ 310-424 եւ 1006-1068. Ասիէ օգտուելով երկար գրած է խնդրոյս վրայ նաեւ Հ. Ս. Էփրէկեան՝ ԲՁՄ. 1898, էջ 324-326 եւ 413-418: Կարեւոր տեղեկութիւններ կան նաեւ հետեւեալ տետրակին մէջ, որ անձանօթ մնացած է Իզմիրլեանի եւ Էփրէկեանի. «Տեղադիր աղետարի անցից եւ անկարգութեանց տանն Աղթամարայ, գրեալ Յովսէփ վարդապետի Վանահօր նարեկայ վանից: Կ. Պոլիս 1873: Գրուած է «1866 Ապրիլ, Վան» եւ խաւրուած առ Գեորգ Կաթողիկոս Մէլիվաճինի, Տեա եւ Յովհ. Վ. Բազումչոյ դրութիւնը, զոր պիտի յիշատակենք վարդ. Հիմնուած այս գրութեան համար աստիւ տալ Աղթամարայ վերջին երկու կաթողիկոսներու պատկերը:

² «Արաբ» 1897, էջ 53: